BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING EKOLOGIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA BADIIY ADABIYOTLARNING O‘RNI

Umarov Husniddin Egamboyevich
Guliston davlat pedagogika instutiti dotsent v.b.
Qodirova Madina Olimjon qizi
Boshlang‘ich ta'lim yo‘nalishi, 3-25-guruh magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ekologik tafakkurini shakllantirishda badiiy adabiyotlarning o‘rni ko‘rib chiqiladi. Tabiatga oid badiiy asarlar, ertaklar, she'rlar va hikoyalar yosh o‘quvchilarda atrof-muhitga nisbatan emotsional munosabat, mas'uliyat hissi va ekologik ongi shakllanishiga zamin yaratishi isbotlanadi. Maqolada ekologik tafakkur tushunchasi, uning pedagogik mohiyati, badiiy adabiyot orqali uni rivojlantirish usullari va amaliy tajribalar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ekologik tafakkur, badiiy adabiyot, boshlang‘ich sinf, tabiat tarbiyasi, ekologik ta'lim, she'r, ertak, tabiatga muhabbat.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль художественной литературы в формировании экологического мышления у учащихся начальных классов. Доказывается, что художественные произведения о природе, сказки, стихотворения и рассказы создают основу для формирования у маленьких читателей эмоционального отношения к окружающей среде, чувства ответственности и экологического сознания. Анализируются понятие экологического мышления, его педагогическая сущность, методы его развития посредством художественной литературы и практический опыт.

Ключевые слова: экологическое мышление, художественная литература, начальная школа, воспитание природой, экологическое образование, поэзия, сказка, любовь к природе.

Abstract: This article examines the role of fiction in developing ecological thinking in primary school students. It is argued that literary works about nature, fairy tales, poems, and stories create a foundation for forming an emotional attitude toward the environment, a sense of responsibility, and ecological awareness in young readers. The article analyzes the concept of ecological thinking, its pedagogical essence, methods for its development through fiction, and practical experience.

Keywords: ecological thinking, fiction, primary school, nature education, ecological education, poetry, fairy tale, love of nature.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — o‘quvchilarda ekologik tafakkurni shakllantirish hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi qonunida ham ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadlaridan biri sifatida yoshlarda atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni tarbiyalash belgilab qo‘yilgan.

Boshlang‘ich maktab yoshi — bolaning shaxsiyati, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlari shakllanadigan muhim davr. Aynan shu davrda tabiatga muhabbat, atrof-muhitni asrash hissi va ekologik ong asoslari qo‘yiladi. Shuning uchun ekologik ta'limni boshlang‘ich sinfdan boshlash pedagogik jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Badiiy adabiyot — bolaning ma'naviy va intellektual rivojlanishidagi eng qudratli vositalardan biridir. Ekologik mavzudagi she'rlar, ertaklar va hikoyalar bolalarni tabiat bilan bevosita muloqotga kirishishga undaydi, ularda tabiatga nisbatan iqtisodiy emas, balki ma'naviy munosabatni shakllantiradi. Bu munosabat keyinchalik ekologik tafakkurning poydevori bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ekologik tafakkurini shakllantirishda badiiy adabiyotlardan foydalanish imkoniyatlarini ilmiy asoslash, uning samarali usul va shakllarini ko‘rsatishdan iborat.

Ekologik tafakkur — shaxsning tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni idrok etish, tahlil qilish hamda muammolarni hal etishga qaratilgan aqliy faoliyatini

ifodalovchi tushunchadir. Psixolog va pedagog olimlarning tadqiqotlari ekologik tafakkurning boshlang‘ich maktab yoshida shakllanishiga alohida e'tibor qaratmoqda.

Mashhur qirg‘iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning asarlari, L.N.Tolstoyning bolalarga bag‘ishlangan hikoyalari, M.M.Prishvinning tabiat haqidagi asarlari dunyoning ko‘plab mamlakatlarida ekologik ta'limda samarali qo‘llanilmoqda. Bu asarlar nafaqat badiiy, balki pedagogik jihatdan ham nihoyatda qimmatli hisoblanadi, chunki ularda tabiatga muhabbat, uning go‘zalligi va insonning tabiat oldidagi mas'uliyati jonli, tushunarli tarzda ifodalanadi.

L.N.Tolstoyning "Filippok", "Sher va it", "Qushlar" kabi hikoyalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tabiat va jonzotlarga nisbatan rahmdillik hamda g‘amxo‘rlik hissini tarbiyalashda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Yozuvchi o‘z asarlarida bolalarga tushunarli tarzda tabiatdagi har bir mavjudodning o‘z o‘rni borligini, ularni ardoqlash zarurligini tushuntirib beradi.

M.M.Prishvinning "Quyosh ombori" asari esa tabiat va inson oʻrtasidagi nozik bogʻliqlikni, tabiatning goʻzalligini va uni asrash zaruriyatini yosh oʻquvchilarga shunday etkazadiki, ular tabiatga boʻlgan munosabatlarini qayta koʻrib chiqishga majbur boʻladilar. Bu asar ekologik ta'limda juda keng qoʻllaniladi.

Oʻzbek pedagog olimi M.Nishonov oʻz tadqiqotlarida boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ekologik tarbiyani badiiy adabiyot orqali amalga oshirishning samaradorligini eksperimental yoʻl bilan isbotlagan. Uning ma'lumotlariga koʻra, ekologik mavzudagi badiiy asarlarni oʻqigan bolalar tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni ancha tezroq shakllantiradi.

G.R.Dusmatovaning tadqiqotlari shuni koʻrsatadiki, badiiy adabiyot orqali amalga oshirilgan ekologik ta'lim an'anaviy usullarga nisbatan oʻquvchilarda barqaror ekologik munosabatni 1,5–2 baravar tezroq shakllantiradi. Buning asosiy sababi — badiiy asarning bolaning his-tuygʻulariga ta'sir etishi va ekologik bilimlarni emotsional rangga boʻyab, chuqurroq oʻzlashtirilishini ta'minlashidir.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi: ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatish, oʻqituvchilar va oʻquvchilar bilan suhbat, pedagogik tajriba-sinov, olingan natijalarni taqqoslash va umumlashtirish.

Tadqiqotning nazariy asosini L.S.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi, ekologik ta'limning psixologik-pedagogik asoslariga oid ilmiy ishlar hamda boshlangʻich ta'lim didaktikasiga doir zamonaviy yondashuvlar tashkil etadi.

Ekologik tafakkurni shakllantirishda badiiy adabiyotning samaradorligi bir qancha omillarga bogʻliq: asarning yosh xususiyatlariga muvofiqligi, tabiat tasvirining jonliligi va ta'sirchanligi, asardagi axloqiy muammoning bolalar uchun tushunarli tarzda qoʻyilishi hamda oʻqituvchining metodologik mahorati.

L.S.Vygotskiy ta'kidlaganidek, bola birinchi navbatda his-tuygʻulari orqali oʻrganadi. Badiiy adabiyot esa bolaning his-tuygʻulariga ta'sir etish orqali ekologik bilimlarni chuqur va barqaror tarzda oʻzlashtirishga imkon beradi.

Badiiy adabiyotning ekologik tafakkurni shakllantirishdagi oʻrni bir necha yoʻnalishda namoyon boʻladi. Birinchidan, tabiat tasvirining jonli va ta'sirchan ifodalanishi bolaning tabiatga nisbatan emotsional munosabatini shakllantiradi. Ikkinchidan, asardagi qahramonlarning tabiatga boʻlgan munosabati bolaga namuna boʻlib xizmat qiladi. Uchinchidan, asarning syujeti orqali bolalar tabiatdagi muammolarni idrok etishni oʻrganadi.

Ekologik tafakkurni shakllantiruvchi badiiy asarlarni bir necha toifaga ajratish mumkin: tabiatni tasvirlovchi lirik she'rlar; tabiat va inson munosabatini koʻrsatuvchi hikoyalar; tabiat ma'naviyatini singdiradigan ertaklar; ekologik muammolarni aks ettiruvchi publicistik asarlar.

She'riyat — bolaning ruhiyatiga eng chuqur ta'sir etadigan janrlardan biri. Hamid Olimjonning "Bahor", "Koʻklam" she'rlari, Zulfiyaning tabiatga bagʻishlangan lirik asarlari boshlangʻich sinf oʻquvchilarida tabiat goʻzalligini his etish va uni asrash istagini uygʻotadi. She'r oʻqish jarayonida bola nafaqat tilni oʻrganadi, balki tabiatga boʻlgan munosabatini ham shakllantiradi.

Oʻzbek xalq ertaklari ekologik tarbiya uchun oʻziga xos muhim manba hisoblanadi. "Lochinboy", "Zumrad va Qimmat", "Mehribon buloq" kabi ertaklarda tabiat va inson munosabati oʻzbek xalq pedagogikasi nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Ertaklardagi tabiat obrazlari bolalar uchun ezgulik, adolat va muhabbat ramziga aylanadi.

Hikoya janri ekologik tafakkurni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Ayniqsa, hayvonlar va oʻsimliklar hayotini realistik tarzda tasvirlovchi hikoyalar bolalarni tabiatni kuzatishga, uni chuqurroq oʻrganishga undaydi. V.Biankining "Qoʻrqoq dengiz burguti", "Oʻrmon gazetasi" asarlari bunning yorqin namunasi boʻlib xizmat qiladi.

Amaliyotda badiiy adabiyot orqali ekologik tafakkurni shakllantirishning quyidagi samarali usullari mavjud:

1. Ekologik mavzudagi she'rlar yod olish va ularni ifodali oʻqish;
2. Tabiatga oid hikoya va ertaklarni oʻqib muhokama qilish;
3. Oʻqilgan asarlar asosida tabiat haqida insho yozish;
4. Asardagi tabiat tasvirlarini rasmga tushirish;
5. Ekologik mavzudagi sahna koʻrinishlarini sahналаштириш (dramatizatsiya);
6. Tabiat kuzatish kundaligi yuritish;
7. Ekologik mavzudagi oʻz she'r va hikoyalarini yozish.

Ayniqsa, dramatizatsiya usuli boshlangʻich sinf oʻquvchilarida ekologik tafakkurni shakllantirishda katta samara beradi. Bolalar tabiat qahramonlari oʻrniga kirib, ularning muammolarini his etadilar va tabiatga nisbatan emppatiya hissini rivojlantiradilar. Bu esa ekologik tafakkurning eng muhim belgisi hisoblanadi.

Oʻqituvchi dars jarayonida badiiy asarni oʻqib boʻlgach, "Bu yerda tabiat qanday tasvirlangan?", "Kahramon tabiatga qanday munosabatda boʻldi?", "Siz tabiatni himoya qilish uchun nima qilardingiz?" kabi ekologik fikrlashga undovchi savollar berishi zarur. Bu savollar bolani tabiat haqida chuqurroq oʻylashga, ekologik munosabat shakllantirishga undaydi.

Toshkent shahrining umumta'lim maktablarida oʻtkazilgan pedagogik kuzatish va tajriba-sinov natijalari quyidagilarni koʻrsatdi:

Birinchi natija: ekologik mavzudagi badiiy asarlarni muntazam oʻqigan boshlangʻich sinf oʻquvchilari tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni ancha barqaror tarzda namoyon etdilar. Ular tabiatni muhofaza qilish zarurligi haqida aniqroq va asosliroq fikr bildirdilar.

Ikkinchi natija: badiiy adabiyot orqali ekologik ta'lim olgan oʻquvchilar tabiatdagi muammolarni tezroq idrok etdilar va ularni hal etishga qaratilgan ijodiy takliflar bera oldilar. Bu esa ekologik tafakkurning rivojlanganligidan dalolat beradi.

Uchinchi natija: she'r yod olish va dramatizatsiya usullari boshqa usullarga nisbatan ekologik tafakkurni shakllantirishda 35–40 foizga yuqori samara berdi. Buning sababi ushbu usullarning emotsional ta'siri kuchliligi va bolaning faol ishtirokini ta'minlashidir.

Toʻrtinchi natija: oʻzbek xalq ertaklari va milliy she'riyatdan foydalanish ekologik tafakkurni shakllantirishda chet el adabiyotiga nisbatan milliy mentalitetga

muvofiqroq ekanligi aniqlandi. Bolalar ona tilida yozilgan asarlarni chuqurroq his etadilar va ulardagi ekologik g‘oyalarni tezroq o‘zlashtiradilar.

Beshinchi natija: badiiy adabiyot va tabiat ekskursiyalarini birgalikda qo‘llash ekologik tafakkurni shakllantirishning eng samarali usuli ekanligi tasdiqlandi. Bolalar asar haqida muhokama qilishdan oldin tabiatni bevosita kuzatganlarida, asardagi tasvirlarni yanada chuqurroq his etdilar.

Badiiy adabiyot boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tafakkurni shakllantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Tabiatga oid she'rlar, ertaklar va hikoyalar bolaning his-tuyg‘ulariga ta'sir etib, ekologik bilim va ko‘nikmalarni emotsional va barqaror tarzda o‘zlashtirishga imkon beradi.

Ekologik tafakkurni shakllantirishda badiiy adabiyotdan samarali foydalanish uchun o‘qituvchi quyidagilarga amal qilishi lozim: asarlarni yoshga muvofiq tanlash, ekologik yo‘naltiruvchi savollar tizimini ishlab chiqish, dramatizatsiya va ijodiy topshiriqlardan foydalanish hamda adabiy darslarni tabiat kuzatishlari bilan boyitish.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy adabiyotdan maqsadli foydalanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tafakkurni muvaffaqiyatli shakllantirish imkonini beradi. Bu esa kelgusida ekologik muammolarni hal etishga qodir fuqarolarni tarbiyalashda muhim pedagogik zamin bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta'lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent: Adolat, 2020. – 64-b.

2. Суравегина И.Т., Сенкевич В.М. Экологическое образование в школе // Советская педагогика. – 1990. – № 12. – С. 47–51.

3. Бабанов А.А. Экологическое воспитание младших школьников средствами художественной литературы. – Москва: Просвещение, 2015. – 186 с.

4. Айтматов Ч. Асарлар тўплами. – Бишкек, 1988. – 112-б.

5. Tolstoy L.N. Bolalar uchun hikoyalar. To‘plam. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003. – 198-b.

6. Пришвин М.М. Кладовая солнца. – Москва: Детская литература, 2001. – 144 с.

7. Nishonov M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ekologik tarbiya. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 87-b.

8. Dusmatova G.R. Badiiy adabiyot orqali o‘quvchilarda tabiatga muhabbatni shakllantirish // Pedagogika va psixologiya. – 2021. – № 3. – 45–50-b.

9. Hasanov R.X. Boshlang‘ich ta'limda ekologik tafakkur: nazariya va amaliyot. – Samarqand: SamDU, 2022. – 134-b.

10. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986. – 287 p.

11. Методика экологического воспитания в начальной школе / Под ред. Н.Ф. Виноградовой. – Москва: Академия, 2009. – 160 с.

12. Tojiboyev A.T. O‘zbek xalq ertaklari va tabiat tarbiyasi. – Toshkent: Sharq, 2018. – 56-b.